

Σχέδια περιβαλλοντικής τουριστικής δράσης στη Μεσόγειο: Ένα όραμα για το μέλλον, COP27 Mediterranean Pavilion

ΕΝΗΜΕΡΩΤΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ

Τμήμα Μελετών και Τεκμηρίωσης
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ | ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΕΡΕΥΝΑΣ

Σχέδια περιβαλλοντικής τουριστικής δράσης στη Μεσόγειο: Ένα όραμα για το μέλλον / Tourism Climate action plans in the Mediterranean: A vision for the future, COP27-Mediterranean Pavilion

Όνομα εκδήλωσης:

27^η Διάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για την Κλιματική Αλλαγή (COP27) – Mediterranean Pavilion
πότε:

11 Νοεμβρίου 2022

φορέας υλοποίησης:

Interreg MED Programme και Ένωση Μεσογειακών Πανεπιστημίων (Mediterranean Universities Union-UNIMED)

πού:

Υβριδική εκδήλωση (διαδικτυακά και στο Sharm el-Sheikh, Αίγυπτος)

σκοπός εκδήλωσης:

Παρουσίαση μίας σειράς πρωτοβουλιών με στόχο την προώθηση της βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης

βασικές ενότητες:

α) τοποθετήσεις από εκπροσώπους του ΠΟΤ και του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, β) συζήτηση σε πάνελ αναφορικά με τη θεματική της βιώσιμης τουριστικής δράσης στη Μεσόγειο, γ) παρουσίαση της Κοινότητας Βιώσιμου Τουρισμού MED

ποιοι συμμετείχαν;

Εκπρόσωποι του ΠΟΤ, του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, του Plan Bleu (UNEP MAP), του τουριστικού φορέα της πόλης της Βαλένθια (Visit Valencia), του NECSTouR και της Κοινότητας Βιώσιμου Τουρισμού MED

γενικότερο πλαίσιο:

Πράσινη μετάβαση στον τομέα του τουρισμού στην περιοχή της Μεσογείου

βασικά συμπεράσματα:

Η Διακήρυξη της Γλασκώβης, οι νομοθετικές πρωτοβουλίες του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου καθώς και οι περιβαλλοντικές δράσεις και πρωτοβουλίες που αναπτύσσονται σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο θα αποτελέσουν σημαντικά εργαλεία στην αντιμετώπιση των συνεπειών της κλιματικής αλλαγής.

link

<https://ufmsecretariat.org/mediterraneanpavilion/?event=tourism-climate-action-plans-in-the-mediterranean-a-vision-for-the-future>Mediterra

Εισαγωγικά

Βασικός στόχος της εν λόγω συνεδρίας είναι η παρουσίαση δράσεων και καλών πρακτικών αναφορικά με τις προσπάθειες πραγματοποίησης της πράσινης μετάβασης στον τομέα του τουρισμού. Η συνεδρία ξεκίνησε με παρουσιάσεις από την κα Virginia Fernandez-Trapa (ΠΟΤ) και την κα Έλενα Κουντουρά, Μέλος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και μέλος της Επιτροπής Μεταφορών και Τουρισμού του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Εν συνεχεία πραγματοποιήθηκε πάνελ στο οποίο συμμετείχαν οι:

- Celine Dubreuil, Plan Bleu (UNEP MAP)
- Jaume Mata, Επικεφαλής Βιώσιμου Τουρισμού, Visit Valencia
- Christina Nunez, Διευθύντρια του NECSTouR

Η συνεδρία ολοκληρώθηκε με την παρουσίαση από τον Ermete Mariani (Κοινότητα Βιώσιμου Τουρισμού). Τη συνεδρία συντόνισαν οι Joseph Rodriguez, υπεύθυνος του Τμήματος Τουρισμού του Περιφερειακού Συμβουλίου της Βαρκελώνης, και ο Jeremy Smith, συνιδρυτής του Tourism Declares a Climate Emergency.

1. Εισαγωγικές τοποθετήσεις

Virginia Fernandez-Trapa (ΠΟΤ)

Αρχικά το λόγο έλαβε η κα Virginia Fernandez-Trapa η οποία προχώρησε σε συνοπτική παρουσίαση της **Διακήρυξης της Γλασκόβης για την Κλιματική Δράση στον Τουρισμό**¹, πρωτοβουλίας- ορόσημο που παρουσιάστηκε για πρώτη φορά κατά τη διάρκεια της Διάσκεψης των Μερών της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών για το Κλίμα (UNFCCC) στη Γλασκόβη το 2021 (COP26). Τα συμβαλλόμενα μέρη της Διακήρυξης, τα οποία δύναται να προέρχονται από το δημόσιο και ιδιωτικό τομέα, την κοινωνία των πολιτών αλλά και τον ακαδημαϊκό χώρο, δεσμεύονται εθελοντικά για την επίτευξη μίας σειράς από περιβαλλοντικούς στόχους (μείωση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου, από-ανθρακοποίηση, επενδύσεις και ανάπτυξη συνεργειών κ.α.) και για την προώθηση συνεπών περιβαλλοντικών τουριστικών πολιτικών και δράσεων.

¹ Περισσότερες πληροφορίες είναι διαθέσιμες στον ακόλουθο σύνδεσμο: <https://www.oneplanetnetwork.org/programmes/sustainable-tourism/glasgow-declaration>

Οι αναληφθείσες δράσεις και πολιτικές οφείλουν να εναρμονίζονται με τις ακόλουθες κατευθυντήριες γραμμές:

-
- *Μέτρηση και κοινοποίηση του συνόλου των εκπομπών που προκαλούνται από τον τομέα του τουρισμού.*
 - *Διαμόρφωση συγκεκριμένων στόχων όσον αφορά την από-ανθρακοποίηση.*
 - *Αποκατάσταση και προστασία των οικοσυστημάτων.*
 - *Ανάπτυξη συνεργατικών σχημάτων με το σύνολο των ενδιαφερόμενων μερών του τομέα του τουρισμού.*
 - *Εξασφάλιση πόρων για την επίτευξη των τιθέμενων στόχων.*
-

Έλενα Κουντουρά (Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο)

Η κα Έλενα Κουντουρά, Μέλος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και της Επιτροπής Μεταφορών και Τουρισμού του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου υπογράμμισε πως το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στηρίζει έμπρακτα τις προσπάθειες μείωσης των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου που καταβάλλονται από τον τομέα του τουρισμού.

Εν συνεχεία, προχώρησε σε συνοπτική **παρουσίαση δύο νομοθετικών πρωτοβουλιών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου**, βασικό στόχο των οποίων αποτελεί η ενίσχυση της προσπάθειας μετρίωσης των περιβαλλοντικών προκλήσεων που θα αντιμετωπίσει η περιοχή της Μεσογείου. Οι εν λόγω πρωτοβουλίες αποτελούν μέρος της Δέσμης «Προσαρμογή στον στόχο του 55%» (Fit for 55%), μίας σειράς προτάσεων για την αναθεώρηση και την επικαιροποίηση της ενωσιακής νομοθεσίας με στόχο την εναρμόνιση των ευρωπαϊκών πολιτικών με τους κλιματικούς στόχους που έχουν οριστεί από το Συμβούλιο και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (δηλαδή τη μείωση των καθαρών εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου κατά τουλάχιστον 55 % έως το 2030)². Πιο συγκεκριμένα πρόκειται για τις εξής δύο νομοθετικές πρωτοβουλίες οι οποίες αναμένεται να επηρεάσουν σε σημαντικό βαθμό τις θαλάσσιες μεταφορές και τον θαλάσσιο και παράκτιο τουρισμό (κρουαζιέρα και σκάφη αναψυχής):

² Περισσότερες πληροφορίες για η Δέσμη «Προσαρμογή στον στόχο του 55%» είναι διαθέσιμες στον ακόλουθο σύνδεσμο: <https://www.consilium.europa.eu/el/policies/green-deal/fit-for-55-the-eu-plan-for-a-green-transition/>

● *Πρόταση Κανονισμού του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για την Ανάπτυξη Υποδομών Εναλλακτικών Καυσίμων (Regulation on the deployment of alternative fuels infrastructure-AFIR).*

● *Πρόταση Κανονισμού του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Συμβουλίου για τη χρήση ανανεώσιμων καυσίμων και καυσίμων χαμηλών ανθρακούχων εκπομπών στις θαλάσσιες μεταφορές (REGULATION OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL on the use of renewable and low-carbon fuels in maritime transport). Βασικό στόχο αποτελεί η μείωση της έντασης των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου χωρίς να υπονομεύεται ο ανταγωνισμός της ευρωπαϊκής οικονομίας.*

Παράλληλα, αναφέρθηκε και στις **προσπάθειες που καταβάλει η χώρα μας για τη μετάβαση σε περιβαλλοντικά βιώσιμες μεταφορές, παραγωγή καθαρών μορφών ενέργειας και βιώσιμης διαχείρισης απορριμμάτων** και ειδική μνεία πραγματοποίησε στις ιδιαίτερες προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι νησιωτικές περιοχές (συνδεσιμότητα, αυξημένο κόστος μεταφορών, το δυσανάλογο κόστος διαβίωσης κ.α.). Πιο συγκεκριμένα αναφέρθηκε στα ακόλουθα παραδείγματα³:

-
- *Αστυπάλαια, νησί που έχει καταστεί πρότυπο στον τομέα των ηλεκτρικών μεταφορών (e-mobility).*
 - *Τήλος, νησί στο οποίο έχει κατασκευαστεί ο πρώτος υβριδικός σταθμός παραγωγής ενέργειας (Πρόγραμμα TILOS) και στο οποίο το 80% των απορριμμάτων ανακυκλώνεται.*
 - *Πάρος, νησί που επιδιώκει μέσω της πρωτοβουλίας Clean Blue Paros, να καταστεί το πρώτο νησί της Μεσογείου χωρίς πλαστικά απορρίμματα.*
 - *Ρόδος, στην οποία ιδρύθηκε με τη συνεργασία της TUI το εργαστήριο Rhodes Co-Lab με στόχο την ανάπτυξη πολιτικών προώθησης του βιώσιμου τουρισμού.*
-

Ολοκληρώνοντας την τοποθέτησή της, αναφέρθηκε στην ανάγκη για την ανάπτυξη εθνικών σχεδίων για την προώθηση του βιώσιμου τουρισμού τα οποία δύναται να χρηματοδοτηθούν από το **Πρόγραμμα NextGeneration EU**⁴ με έμφαση στην ανάπτυξη πράσινων υποδομών (αεροδρόμια), την προώθηση της κυκλικής οικονομίας, τη μείωση της σπατάλης τροφίμων (food waste) και τις πράσινες μεταφορές.

³ Περισσότερες πληροφορίες για αυτές είναι διαθέσιμες στους ακόλουθους συνδέσμους: https://e-astypalea.gov.gr/index_en.html, <https://contentarchive.wwf.gr/en/sustainable-economy/clean-energy/tilos>, <https://commonseas.com/el/countries/clean-blue-paros>, <https://www.tuigroup.com/en-en/media/press-releases/2022/2022-01-20-tui-and-greece-launch-futures-lab-for-sustainable-tourism>

⁴ Περισσότερες πληροφορίες είναι διαθέσιμες στον ακόλουθο σύνδεσμο: https://next-generation-eu.europa.eu/index_en

2. Συζήτηση-πάνελ

Ακολούθησε πάνελ το οποίο συντόνισε ο Jeremy Smith, συνιδρυτής του Tourism Declares a Climate Emergency⁵. Κατά τη διάρκεια του πάνελ οι συμμετέχοντες παρουσίασαν τους φορείς τους και τοποθετήθηκαν σε μία σειρά από θέματα που άπτονται της τουριστικής ανάπτυξης στη Μεσόγειο.

Celine Dubreuil, Plan Bleu

Η κα Celine Dubreuil παρουσίασε συνοπτικά το **Plan Bleu**⁶, ένα Περιφερειακό Παρατηρητήριο για την βιώσιμη περιβαλλοντική ανάπτυξη με έδρα τη Μασσαλία το οποίο συστάθηκε στα πλαίσια του Σχεδίου Δράσης για τη Μεσόγειο (Mediterranean Action Plan-MAP) του Προγράμματος των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον (United Nations Environmental Programme-UNEP). Παράλληλα, το Plan Bleu εντάσσεται στο πλαίσιο της Σύμβασης της Βαρκελώνης για την προστασία του θαλάσσιου και παράκτιου οικοσυστήματος της Μεσογείου (1976)⁷. Βασικό έργο του Plan Bleu είναι:

- *Η συλλογή και επεξεργασία περιβαλλοντικών δεδομένων και εκπόνηση μελετών στις οποίες αποτυπώνονται με μία σειρά από θεματικές που άπτονται του περιβάλλοντος, της βιώσιμης κοινωνικής και οικονομικής της Μεσογείου καθώς και σενάρια αναφορικά με την βιώσιμη ανάπτυξη.*
- *Η παροχή στήριξης στις προσπάθειες μετάβασης σε πράσινες και γαλάζιες οικονομίες και εφαρμογής βιώσιμων πολιτικών.*
- *Η ανάπτυξη συνεργασιών μεταξύ των πολιτικών δρώντων και της κοινωνίας των πολιτών.*

Η κα Dubreuil κατά την παρέμβασή της υπογράμμισε πως οι βασικότερες λύσεις για την απανθρακοποίηση της τουριστικά προσανατολισμένης ναυτιλίας (κρουαζιερόπλοια, σκάφη αναψυχής) είναι η σταδιακή αντικατάσταση των ορυκτών καυσίμων από φιλικές προς το περιβάλλον εναλλακτικές όπως το υδροποιημένο φυσικό αέριο και το βιομεθάνιο αλλά και η προσαρμογή των λιμενικών υποδομών και δραστηριοτήτων στις απαιτήσεις για περιβαλλοντική βιωσιμότητα.

⁵ Περισσότερες πληροφορίες είναι διαθέσιμες στον ακόλουθο σύνδεσμο: <https://www.tourismdeclares.com/>

⁶ Περισσότερες πληροφορίες είναι διαθέσιμες στον ακόλουθο σύνδεσμο: <https://planbleu.org/>

⁷ Το κείμενο της Σύμβασης στα γαλλικά είναι διαθέσιμο στον ακόλουθο σύνδεσμο: <https://planbleu.org/wp-content/uploads/2022/03/Convention-de-Barcelone-1976-protection-du-milieu-marin-et-du-littoral-de-la-mediterranee.pdf>

Christina Nunez, Διευθύντρια του NESCTour

Η κα Nunez, Διευθύντρια του NESCTour⁸, ανέφερε πως η *περιοχή της Μεσογείου αναμένεται να πληγεί ταχύτερα και σε μεγαλύτερο βαθμό σε σχέση με τις υπόλοιπες περιοχές από την κλιματική αλλαγή*. Ως εκ τούτου, το Δίκτυο NESCTour επιδιώκει μέσα από τη συμμετοχή του σε μία σειρά από συνεργατικές δράσεις μεγάλης στρατηγικής σημασίας, όπως η **Κοινότητα Βιώσιμου Τουρισμού MED** (MED Sustainable Tourism Community) (βλ. Κεφάλαιο 3)⁹. Ιδιαίτερη σημασία πρέπει να αποδοθεί στο ζήτημα του εντοπισμού της κατάλληλης πηγής χρηματοδότησης από τα ευρωπαϊκά ταμεία και προγράμματα. Υπογράμμισε πως οι φορείς/επιχειρήσεις που επιδιώκουν να εξασφαλίσουν ευρωπαϊκά κονδύλια πρέπει να ζητήσουν στήριξη και τεχνική βοήθεια από τοπικούς και περιφερειακούς φορείς υλοποίησης ευρωπαϊκών έργων που διαθέτουν εμπειρία σε αυτά προκειμένου να αυξήσουν τις πιθανότητες λήψης ευρωπαϊκών κονδυλίων.

Jaume Mata (Visit Valencia)

Ο κος Jaume Mata, από τον επίσημο τουριστικό φορέα της πόλης της Βαλένθια (Visit Valencia), υπογράμμισε πως η πόλη της Βαλένθια αποτέλεσε τον πρώτο αστικό προορισμό που προχώρησε σε μέτρηση των επιπτώσεων των αερίων του θερμοκηπίου και του υδάτινου αποτυπώματος που προκαλείται από την τουριστική δραστηριότητα¹⁰. Η μεγάλη σημασία που αποδίδεται στη μέτρηση μεγεθών που αφορούν τις επιπτώσεις της τουριστικής δραστηριότητας οφείλεται στο γεγονός πως η συλλογή δεδομένων μπορεί να συμβάλλει στα εξής:

⁸ Το **Δίκτυο Ευρωπαϊκών Περιφερειών για Ανταγωνιστικό και Βιώσιμο Τουρισμό NESCTour** (European Regions for Competitive and Sustainable Tourism) αποτελεί ένα δίκτυο περιφερειακών τουριστικών φορέων και συνδεδεμένων μελών (Πανεπιστημίων, ερευνητικών ινστιτούτων, εκπροσώπων τουριστικών επιχειρήσεων κ.ά.), με βασικό στόχο τον εντοπισμό και τον διαμοιρασμό καλών πρακτικών καθώς και την προώθηση βιώσιμων και έξυπνων προσεγγίσεων τουριστικής ανάπτυξης, διακυβέρνησης, διαχείρισης και προώθησης του τουρισμού. Περισσότερες πληροφορίες είναι διαθέσιμες στον ακόλουθο σύνδεσμο: <https://necstour.eu/>

⁹ Περισσότερες πληροφορίες είναι διαθέσιμες στον ακόλουθο σύνδεσμο: <https://planbleu.org/en/projects/med-sustainable-tourism-community/>

¹⁰ Περισσότερες πληροφορίες είναι διαθέσιμες στους ακόλουθους συνδέσμους: <https://www.visitvalencia.com/en/news-room/valencia-becomes-first-city-world-measure-water-footprint-tourist-activity> και <https://www.visitvalencia.com/en/news-room/valencia-becomes-first-city-world-verify-and-certify-carbon-footprint-its-tourist>

-
- Καθορισμό συγκεκριμένων και εστιασμένων στόχων και δέσμευση για την επίτευξή τους.
 - Κινητοποίηση του συνόλου της τουριστικής αλυσίδας στην προσπάθεια μετρίασης των περιβαλλοντικών επιπτώσεων και δέσμευση στην επίτευξη
 - Ορθή διαχείριση των διαθέσιμων και συχνά περιορισμένων πόρων.
 - Αποτύπωση των επιπτώσεων στην καθημερινή ζωή των κατοίκων, τον προορισμό.
 - Πραγματοποίηση προβλέψεων και αποτύπωσης της εξέλιξης ενός μεγέθους σε βάθος χρόνου.
 - Προώθηση της συνεργασίας με άλλους φορείς.
-

3. Παρουσίαση της Κοινότητας Βιώσιμου Τουρισμού MED (MED Sustainable Community) από τον Ermete Mariani

Εν συνεχεία το λόγο έλαβε ο κος Ermete Mariani, ο οποίος παρουσίασε την Κοινότητα Βιώσιμου Τουρισμού MED (MED Sustainable Community) Πρόκειται για έργο το οποίο δημιουργήθηκε στα πλαίσια του προγράμματος Interreg MED με την ονομασία BleuTourMed, με βασικούς στόχους την μετατροπή του τουρισμού στην περιοχή της Μεσογείου σε κινητήρια δύναμη της βιώσιμης ανάπτυξης χωρίς αποκλεισμούς, την ανάδειξη της αναγεννητικής ικανότητας του βιώσιμου τουρισμού και την προώθηση ενός πιο ανταγωνιστικού και βιώσιμου επιχειρηματικού μοντέλου. Ορισμένα από τα πιο καινοτόμα έργα και πρωτοβουλίες στην ανάπτυξη των οποίων συμμετείχε η Κοινότητα και τα οποία υλοποιήθηκαν στο πλαίσιο του Interreg MED είναι τα ακόλουθα:

- **TOURISMED-Tourism fisheries towards a sustainable development in the Mediterranean Region**¹¹. Αφορά τον αλιευτικό τουρισμό και βασικός στόχος είναι η ανάπτυξη ενός βιώσιμου τουριστικού επιχειρηματικού μοντέλου για τους αλιείς.
- **EMbleMatiC: Emblematic Mediterranean Mountains as Coastal destinations of excellence**¹². Προώθηση εμβληματικών ευρωπαϊκών βουνών που βρίσκονται κοντά σε παράκτιες περιοχές.
- **INCIRCLE: Supporting island and low-density areas in the transition to a more CIRCULAR tourism economy**¹³. Προώθηση της κυκλικής οικονομίας σε περιοχές με χαμηλή πληθυσμιακή πυκνότητα.

¹¹ Περισσότερες πληροφορίες είναι διαθέσιμες στον ακόλουθο σύνδεσμο: <https://keep.eu/projects/21349/Fishing-TOURism-for-a-Susta-EN/>

¹² Περισσότερες πληροφορίες είναι διαθέσιμες στον ακόλουθο σύνδεσμο: <https://keep.eu/projects/21369/Emblematic-Mediterranean-Mo-EN/>

¹³ Περισσότερες πληροφορίες είναι διαθέσιμες στον ακόλουθο σύνδεσμο: <https://www.incircle-kp.eu/>

- **CASTWATER:** Coastal areas sustainable tourism water management in the Mediterranean. Αφορά τη βιώσιμη διαχείριση υδάτων.
- **CONSUME-LESS¹⁴:** Consume Less in Mediterranean Touristic Communities. Αφορά την υπεύθυνη διαχείριση των νησιωτικών πόρων

Παράλληλα, αναφέρθηκε στο **Meet Network¹⁵**, μία πλατφόρμα για την προώθηση νέων τουριστικών προϊόντων, την παροχή βοήθειας σε τοπικές κοινωνίες για την ανάπτυξη νέων τουριστικών προϊόντων και πρόσβαση σε νέες αγορές, τρόπος χρηματοδότησης των νέων έργων.

Ειδική μνεία έγινε στη «**Διακήρυξη της Μεσογείου για έναν πιο ευφυή/έξυπνο και πράσινο βιώσιμο τουριστικό οικοσύστημα στην περιοχή της Μεσογείου**» (Med Declaration for a smarter and greener sustainable tourism ecosystem in the Mediterranean region), η οποία αποτελεί μία έκκληση για δράση προς τις δημόσιες αρχές των χωρών της Μεσογείου καθώς και όλα τα εμπλεκόμενα μέρη του τουριστικού τομέα¹⁶. Η Διακήρυξη αποτελεί έργο του Προγράμματος Ευρωπαϊκής Εδαφικής Συνεργασίας Interreg Mediterranean- Sustainable Tourism.

Συμπεράσματα

Ο τουρισμός δύναται να αποτελέσει την κινητήρια δύναμη για την προώθηση μιας πιο ανθεκτικής και βιώσιμης ανάπτυξης στην περιοχή της Μεσογείου. Η Διακήρυξη της Γλασκόβης και οι νομοθετικές πρωτοβουλίες του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου διαμορφώνουν ένα ολοκληρωμένο πλαίσιο που, σε συνδυασμό με τις πολυάριθμες τοπικές και περιφερειακές πρωτοβουλίες και δράσεις, μπορούν να συμβάλλουν αποφασιστικά στην επίτευξη των στόχων της από-ανθρακοποίησης, της προστασίας των πόρων και των οικοσυστημάτων και της ανάπτυξης τουριστικών προϊόντων μη επιβαρυντικών προς το περιβάλλον.

¹⁴ Περισσότερες πληροφορίες είναι διαθέσιμες στον ακόλουθο σύνδεσμο: <https://keep.eu/projects/21365/Consume-Less-in-Mediterrane-EN/>

¹⁵ Περισσότερες πληροφορίες είναι διαθέσιμες στον ακόλουθο σύνδεσμο: <https://www.meetnetwork.org/>

¹⁶ Περισσότερες πληροφορίες είναι διαθέσιμες στους ακόλουθους συνδέσμους: https://www.adriaticionianeuroregion.eu/wp-content/uploads/2022/10/ST_MED_Declaration_Oct2022.pdf και <https://www.adriaticionianeuroregion.eu/projects/the-med-declaration-for-a-smarter-and-greener-sustainable-tourism-ecosystem-in-the-mediterranean-region/>